

SCRIPTA HISTORICA

Nr 25

ss. 43-60

ROK 2019

A R T Y K U Ł Y

ISSN 2391-5153

© Copyright by Institute of History of the Pomeranian University in Słupsk

Oryginalna praca badawcza

PAWEŁ GUT

AKADEMIA POMORSKA W SŁUPSKU

SZCZECINEK W DOBIE WOJNY TRZYDZIESTOLETNIJ. KWATERUNKI WOJSK CESARSKICH I SZWEDZKICH W MIEŚCIE

Słowa kluczowe: *Księstwo Pomorskie, Szczecinek, wojna trzydziestoletnia, kwatery wojskowe, czasy nowożytne, miasta*

Key words: *Early Modern Period, Duchy of Pomerania, Szczecinek, Thirty Years War Military quarters, cities*

Księstwo pomorskie – władztwo Gryfitów – w XVI i początkach XVII w. cieszyło się względny spokojem, książęta starali się być neutralni wobec konfliktów międzynarodowych, zachowując wierność wobec cesarza czy króla polskiego (jako lennicy Lęborka i Bytowa), podtrzymywali też dobre kontakty z monarchami Danii czy Szwecji, upatrując w nich korzyści gospodarczych, ale i politycznych¹. Polityka ta w trzecim dziesięcioleciu XVII w. stała się jednak nie do utrzymania w związku z wybuchem wojny trzydziestoletniej (1618-1648). Bogusław XIV, ostatni władca z dynastii Gryfitów, nie był w stanie uchronić władztwa od nadchodzącej katastrofy związanej z najazdem obcych wojsk w 1627 r. i wciągnięciem kraju w wir działań wojennych, ale też brakiem ciągłości dynastii i ostatecznym rozbiorem księstwa między Szwecję i Brandenburgię².

¹ M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern*, Bd. 2, Gotha 1906, s. 63-99, 108-109; B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach czasów nowożytnych (1464-1648). Odrodzenie się i upadek państwa pomorskiego*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1976, s. 974-986; Z. Boras, *Związki Śląska i Pomorza Zachodniego z Polską w XVI wieku*, Poznań 1981, s. 217-376; tenże, *Książęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996, s. 249-256, 294, 304-306, 318-320.

² T. Rudel, *Die Lage Pommerns von Beginn des dreissigjährigen Krieges bis zum Eintreffen Gustaf Adolfs (1620-1630)*, „Baltische Studien” 1890, Bd. 40, s. 68-133; M. Bär, *Die Politik Pom-*

Wydarzenia wojny trzydziestoletniej nie od razu dotarły na Pomorze. Wojna zimowa (1619/1620), jak też okres duński wojny (1625-1626) czy kolejna wojna polsko-szwedzka (1621-1629) nie objęły Pomorza, choć władcy pomorscy: Franciszek I i Filip Juliusz, Ulryk, a następnie Bogusław XIV bacznie obserwowali sytuację w Czechach, a następnie w innych księstwach niemieckich i sąsiedniej Polsce³.

Dopiero w 1627 r. Pomorze stało się areną wydarzeń związanych z wojnami trzydziestoletnią oraz polsko-szwedzką. Przez księstwo przemaszerowały w marcu i kwietniu oddziały zwerbowane przez Szwecję w Meklemburgii, a które miały wzmocnić w Prusach Królewskich armię króla Gustawa II Adolfa. W lipcu w okolicach Choszczna w Nowej Marchii (bitwa pod Granowem) armia marszałka Wallensteina rozbiła wojska protestanckie. Z kolei w październiku tegoż roku przez władztwo Gryfitów przeszły oddziały cesarskie księcia von Holsteina, będące powracającymi z Polski posiłkami wysłanymi królowi Zygmuntovi III Wazie przez cesarza Ferdynanda II⁴.

W tym też okresie wojska habsburskie po opanowaniu Śląska, Brandenburgii i Nowej Marchii zajęły również sprzymierzone z Danią księstwo Meklemburgii. Z tego ostatniego kraju marszałek Albrecht von Wallenstein nakazał zajęcie pomorskich portów. Początkowo książę Bogusław skutecznie opierał się naciskowi hrabiego Hansa Georga von Arnima, aby przyjąć załogi cesarskie w portach księstwa. Jednak w listopadzie 1627 r. władca pomorski został zmuszony do rozlokowania ośmiu pułków na terenie księstw szczecińskiego i wołogoskiego. Kapitulacja franzburska z 10 listopada określiła warunki stacjonowania wojsk Wallensteina na Pomorzu. Mieszkańcy księstw musieli przyjąć na kwatery 22 000 żołnierzy (67 kompanii), co miało kosztować 40 000 talarów (tal.) miesięcznie⁵. Kwatery wojsk cesarskich rozmieszczono w wielu miastach pomorskich. Z ponoszenia tego ciężaru zwolnione zostały jedynie Szczecin, Wołogoszcz i Koszalin – książęce siedziby⁶.

merns während dreissigjährigen Krieges, Leipzig 1896, passim; M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern...*, s. 108-140; H. Lesiński, *Pomorze Zachodnie w latach wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego. Cedynia 972-Stekierki 1945*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1972, s. 172-209; B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach...*, s. 986-993.

³ M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern...*, s. 108-122; Z. Boras, *Książęta Pomorza Zachodniego...*, s. 331-332, 340-342.

⁴ T. Rudel, *Die Lage Pommerns...*, s. 77-79, 88-90. Zob. również G.J. Brzustowicz, *Bitwa pod Granowem 1627. Studium historyczne z dziejów Nowej Marchii i Księstwa Zachodniopomorskiego w czasach wojny trzydziestoletniej*, Choszczno 2007.

⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: AP Szczecin), Archiwum Księżąt Wołogoskich (dalej: AKW), sygn. 660-661, passim; T. Rudel, *Die Lage Pommerns...*, s. 90-93; H. Langer, *Die Anfänge des Garnisonswesens in Pommern (1627-1650)*, [w:] *Gemeinsame Bekannte. Schweden und Deutschland in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von I. Asmus, H. Droste, J.E. Olesen, Münster 2003, s. 402-405.

⁶ M. Bär, *Die Politik Pommerns...*, s. 22-64; H. Langer, *Die Entwicklung der Pommernfrage bis zum Friedensschluss in Münster und Osnabrück 1648*, [w:] *Der Westphälische Frieden von 1648 – Wende in der Geschichte des Ostseeraums. Für Prof. Dr. Dr.h.c. Herbert Ewe zum 80. Geburtstag*, hrsg. von H.-J. Hacker, H. Wernicke, Hamburg 2001, s. 65-66.

Wojna trzydziestoletnia była bardzo ważnym i tragicznym okresem w dziejach miast pomorskich. Jej wydarzenia doprowadziły w nich do problemów gospodarczych, społecznych i demograficznych, często znaczących dla ich późniejszych dziejów⁷. Stwierdzenie to odnieść można również do Szczecinka, który podobnie jak większość miast pomorskich nie doświadczył zniszczeń spowodowanych działaniami wojennymi, jednak kontrybucje, kwaterunki, rabunki i gwałty czynione przez wojska cesarskie i szwedzkie stały się powodem dużych cierpień jego lokalnej społeczności oraz upadku gospodarczego i demograficznego. Część tych wydarzeń przedstawiono w kolejnych monografiach tego miasta opracowanych przez Juliusa Adolpha Wilkena⁸, Karla Tümpela⁹, Zygmunta Borasa¹⁰, a ostatnio przez Radosława Gazińskiego¹¹. Jednak ze względu na charakter tych opracowań problematyka ta została ujęta syntetycznie. Przedmiotem niniejszej pracy jest obszerne przedstawienie wydarzeń wojny trzydziestoletniej w Szczecinku, zwłaszcza społecznych jej przejawów w dziejach tego miasta.

W początkach XVII w. Szczecinek stanowił niewielki ośrodek miejski przy granicy z Polską (pogranicze z Prusami Królewskimi i Wielkopolską). Według spisu podatkowego z 1581 r. miasto dzieliło się na 4 kwartały/dzielnice (Stadtviertel): Chyże (Kietz Viertel), Białogardzki (Belgardische Viertel), Zamkowy (Schloss Viertel), Pruski (Preussische Viertel), w których znajdowało się 105 pełnych dziedzictw (Ganze Erbe), 51 półdziedzictw (Halbe Erbe), a także 38 bud (Büde), co miało stanowić 450 włók małych (Hackenhufen), czyli równowartość 112,5 włók dużych (Hägerhufen/Hagenhufen)¹².

Według spisu podatkowego nieruchomości w Szczecinku było 86 dziedzictw i 4 budy, co stanowiło równowartość 344,5 włoki (małej) podatkowej. Jednak ze względu na stan nieruchomości oraz często brak właściciela lub jego biedę podatkowe obciążenia ponosiła tylko część właścicieli parcel i budynków¹³. Matrykuła podatkowa 1628 r. wskazywała, iż w mieście było 95 domów (380 włók małych), 66 bud (132 włók małych) i 83 piwnice (83 włók małych), co stanowiło 595 włók (małych) podatkowych, czyli 148,75 włók dużych¹⁴. Według spisu podatkowego

⁷ Z. Szultka, *Rozwój demograficzny w drugiej połowie XVII i początkach XVIII wieku*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. 3, red. G. Labuda, Poznań 2003 (dalej: HP, II/3), s. 39.

⁸ J.A. Wilken, *Chronik der Stadt Neustettin*, Neustettin 1862.

⁹ K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten nach den archivalischen und anderen Quellen im Auftrag des Magistrats*, Neustettin 1910.

¹⁰ Z. Boras, *Ziemia szczecinecka pod panowaniem Gryfitów od początku XII do połowy XVII wieku*, [w:] *Dzieje ziemi szczecineckiej*, red. A. Czarnik, Poznań 1971, s. 63-94.

¹¹ R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów (1523-1653)*, [w:] *Dzieje Szczecinka*, t. 1 (do 1939 roku), red. R. Gaziński, Szczecin-Szczecinek-Pruszcz Gdański 2010, s. 99-158.

¹² AP Szczecin, Archiwum Książy Szczecińskich (dalej: AKS), sygn. II/1945, s. 375-381; sygn. II/2049, s. 194-202. Mała włoka obejmowała 15 mórg pomorskich (1 mg pomorska = 0,65 ha). Z kolei włoka duża obejmowała 60 mg pomorskich. B. Wachowiak, *Gospodarcze położenie chłopów w domenach Księstwa Szczecińskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Szczecin 1967, s. 99-101.

¹³ AP Szczecin, AKS, sygn. II/1945, s. 382-398.

¹⁴ *Matrikel und Verzeichnisse der Pommerschen Ritterschaften vom XIV bis in das XIX Jahrhundert*, hrsg. von R. Klempin, G. Kratz, Berlin 1863, s. 303; AP Szczecin, AKS, sygn. II/2049, s. 191.

z 1636 r. w mieście powinno być 299 domostw (dziedzictw – Erbe), półdziedzictw (Halberbe), bud (Buden/ćwierćdziedzictw), a zasiedlać miało je 271 gospodarstw domowych (rodzin). Przyjmując, że jedno gospodarstwo domowe tworzyło 5-6 osób, to populacja mieszkańców Szczecinka, czyli pełnoprawnych mieszczan wraz z rodzinami i służbą oraz ludźmi podlegającymi ochronie prawa miejskiego, przekraczała 1500 osób¹⁵.

Zabudowę miejską tworzyły głównie domy o konstrukcji drewnianej z dachami krytymi strzechą. Część budynków miała konstrukcję ryglową, a jedynie kilka było murowanych i pokrytych dachówkami. Szczecinek nie posiadał murów miejskich. Otoczony z dwóch stron jeziorami chroniony był przez fosy wypełnione wodą oraz drewnianą palisadą otaczającą miasto. Ponadto wjazdu do Szczecinka strzegły dwie murowane bramy: Białogardzka i Pruska¹⁶.

Podstawę utrzymania mieszczan stanowiło rolnictwo, a także rzemiosło, jednak o lokalnym znaczeniu. Jednym z niewielu ważnych przywilejów rzemieślniczych Szczecinka było prawo do handlu piwem przez miejskich browarników w karczmach w promieniu 2 mil (1 mila – ok. 7-8 km). Monopol ten mieszczanie otrzymali jeszcze w XVI w. Odnowił go książę Ulryk w 1620 r., a potwierdził ponownie książę Bogusław XIV w 1623 roku¹⁷. Przywilej ten był wielką kością niezgody z okoliczną szlachtą, która samodzielnie chciała warzyć piwo i sprzedawać je w swoich karczmach wiejskich.

Ponadto w mieście działały tradycyjne cechy rzeźników, piekarzy, szewców, kowali, stolarzy, krawców, a także sukienników i płócienników. Jednak ich wytwórczość nie była aż tak poważana, aby Szczecinek posiadał mocną pozycję gospodarczą w księstwie czy regionie pogranicza pomorsko-polskiego¹⁸. Mimo to miasto stanowiło jednak regionalne centrum administracyjne, siedzibę wdowią, a przede wszystkim miejsce spotkań szlachty dystryktu podatkowego oraz siedzibę książęcego sądu zamkowego.

Miejscowa domena i zamek w Szczecinku od 1623 r. stały się ponownie wdowim apanażem, tym razem dla księżnej Jadwigi Brunszwickiej, żony zmarłego księ-

¹⁵ AP Szczecin, AKS, sygn. I/4909, s. 2-43. H. Lesiński, *Kryzys gospodarczy i społeczny w miastach oraz próby jego przezwyciężenia*, [w:] HP, II/3, s. 154, 156. Według wyliczeń Karla Tümpela w 1636 r. w mieście istniało 106 pełnych dziedzictw (Vollerben), czyli domy mieszkalne dwurodzinne (Tweepotts) wraz z zabudowaniami na całej parceli oraz 51 półdziedzictw (Halbe Erben – Eenpotts). K. Tümpel, *Neustettins Stadt-Flur-Grundbesitzer 1784*, „Heimatkalender für Stadt und Land Neustettin” 1935, s. 107. Józef Lindmajer w monografii Szczecinka z 1971 r. podał w 1628 r. miasto to miało 1545 ludności; J. Lindmajer, *Powiat szczecinecki w granicach państwa brandenbursko-pruskiego i niemieckiego (1637-1918)*, [w:] *Dzieje ziemi szczecineckiej...*, s. 121.

¹⁶ R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 137-139.

¹⁷ AP Szczecin, AKS, sygn. II/559; J.A. Wilken, *Chronik der Stadt Neustettin...*, s. 55-58; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 162-167, 234; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 116-120.

¹⁸ AP Szczecin, AKS, sygn. II/535-II/537. W 1614 r. w Szczecinku osiedlił się farbiarz tkanin, który otrzymał koncesję na działalność od księżnej Anny, wdowy po Bogusławie XIII, rezydującej wówczas w Szczecinku. K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 155-169; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 108-137.

cia Ulryka, biskupa kamińskiego, jednego z synów Bogusława XIII. Sam książę Ulryk już w latach 1618-1619 przebudował miejscowy zamek na swą drugą rezydencję poza Koszalinem, jednak niedługo potem, 31 października 1622 r., zmarł, pozostawiając młodą żonę¹⁹.

Miasto położone na obrzeżu księstwa było często świadkiem i miejscem różnych polsko-pomorskich zatargów granicznych. Między innymi w 1614 r. konfederaci z Prus Książęcych najechali pogranicze pomorskie i we wsi Samborsko zabili 3 chłopów, grabiąc miejscowość. Z tego powodu na polecenie władcy przez dłuższy czas w Szczecinku stacjonował oddział pomorskiej jazdy celem ochrony granicy z Polską²⁰.

Wybuch wojny trzydziestoletniej nie zmienił diametralnie życia miasta. Zagrożenie wzrosło wraz z przeniesieniem w 1626 r., w trwającej od 1621 r. wojnie szwedzko-polskiej, teatru działań przez króla szwedzkiego Gustawa II Adolfa z Infantant do Prus Królewskich i Książęcych, czyli w bezpośrednie sąsiedztwo księstwa pomorskiego²¹. W marcu 1627 r. przeprowadzono korpus szwedzki z Meklemburgii przez Pomorze do Prus Królewskich. Część oddziałów szwedzkich przeszła przez Szczecinek, kierując się do Białego Boru leżącego już po polskiej stronie granicy. Poważne jednak zagrożenie wystąpiło w momencie otoczenia wojsk szwedzkich przez hetmana Stanisława Koniecpolskiego w Czarnem (Hammerstein). Po zaciętej obronie 17 kwietnia Szwedzi poddali się. Jeden z oddziałów wojsk szwedzkich płk. Kötteritz (80 żołnierzy) w tym czasie przebywał po stronie pomorskiej w okolicach Szczecinka, wybierając zaopatrzenie dla korpusu i pilnując brodu na Gwdzie na granicy pomorsko-polskiej. Zaatakowany przez polskie oddziały zmuszony został do przekroczenia ponownie granicy pomorskiej. Tu Szwedzi poddali się pomorskiej straży strzegącej granic i w zamian za założenie broni uzyskali prawo do wolnego przejścia przez księstwo. Mimo protestów hetmana Stanisława Koniecpolskiego płk. Kötteritz nie został wydany stronie polskiej przez księcia Bogusława XIV. Poza tym część uciekinierów szwedzkich z Czarnego znalazła schronienie w okolicach Szczecinka, stając się utrapieniem dla miejscowej ludności²².

Te incydenty stanowiły pierwsze zapowiedzi ciężkich czasów nie tylko dla księstwa pomorskiego, ale też dla Szczecinka. Katastrofa nastąpiła wraz z kapitulacją książęcą we Franzburgu w listopadzie 1627 r. i wejściem armii cesarskiej na Pomorze na kwatery. Mimo poręczeń von Arnima o zapewnieniu bezpieczeństwa miesz-

¹⁹ W latach 1606-1616 zamek w Szczecinku był rezydencją wdową dla księżnej Anny, drugiej żony Bogusława XIII. AP Szczecin, AKS, sygn. I/2428, passim; E. Wille, *Neue Bausteine zur Lokalgeschichte von Neustettin*, Neustettin 1909, s. 11-12, 30-34; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 184, 186.

²⁰ F. Wokenius, *Beytrage zur Pommerschen Historie. Mehrentheils aus geschriebenen Urkunden und Jahr-Buecher zusammen getragen*, Leipzig 1732, s. 118; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 145, 193-194; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 155.

²¹ M. Bielski, W. Rezmer, *Bitwy na Pomorzu 1109-1945*, Gdańsk 1993, s. 148-185.

²² Szwedzi złożyli broń przed pomorskimi komisarzami Asmusem von Glasenappem i Georgiem von Krockowem. AP Szczecin, AKS, sygn. I/1506; T. Rudel, *Die Lage Pommerns...*, s. 77, 79; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 196-197; J. Teodorczyk, *Wyprawa szwedzka z Meklemburgii do Prus Królewskich wiosną 1627 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 6, cz. 2, s. 100-190, w tym o bitwie pod Czarnem i ucieczce Szwedów, s. 173-183.

kańcom księstwa w umowie o kwaterunku od początku oddziały cesarskie zachowywały się niezgodnie z porozumieniem. Z wojsk o charakterze sojuszniczym stały się właściwie wojskami okupacyjnymi, eksploatującymi w bezwzględny sposób księstwo, a pomorscy komisarze byli właściwie bezwładni wobec bezprawia armii Albrechta Wallensteina²³.

Jeszcze w listopadzie 1627 r. wojska cesarskie zostały rozmieszczone również we wschodniej części księstwa pomorskiego, w tym w Szczecinku. Pierwszymi kwaterującymi w nim oddziałami – były dwie kompanie rotmistrzów Hanxlebena i Weissbachera. Ich 3-dniowy pobyt kosztował mieszczan 180 tal., co zostało zapisane 7 grudnia w protokole komisji stanowej i książęcej²⁴.

Kolejnym oddziałem kwaterującym w Szczecinku była kompania Chorwatów dowodzona przez Horvarta de Sylinsky'ego. Stacjonował on w mieście przez 3 tygodnie²⁵. Następne kwatery w Szczecinku przez kilka miesięcy były nieco mniejsze. Zwykle stacjonowało pół kompanii piechoty wojsk cesarskich z jednym oficerem przez 3-4 tygodnie. Jednym z takich dowódców był Pino Morando. Oddziałom tym miasto od grudnia 1627 do wiosny 1628 r. musiało wypłacić ponad 2112 tal. Wspomniany Morando dostał 117 tal. diety oficerskiej, następnie co tydzień otrzymywał oficerski żołd od miasta w wysokości 71 tal., a jego oddział (160 żołnierzy) w ciągu 4 tygodni kwaterunku kosztował 1220 tal. W 1628 r. jeden tylko nocleg czterech kompanii piechoty pochłonął 120 tal. Ciągłe przemarsze niewielkich oddziałów cesarskiej armii obciążał miasto zwykle po 30-40 tal. za każdy dzień kwaterunku²⁶.

Z kolei oddział Chorwatów w grudniu 1628 r. zmusił Szczecinek do serwisu o wartość 1306 florenów (fl.), czyli 870 tal., a oddział porucznika Johanna Kargego z regimentu Torquado Contiego wymusił na mieszczanach 138 sztuk bydła o wartości 920 tal. Poza tym w ciągu 1628 i 1629 r. wojska cesarskie otrzymały z miasta 500 wozów siana (500 tal.), a także 8 par wołów pociągowych i 8 koni, co kosztowało kolejnych kilkaset talarów²⁷.

W 1629 r. Szczecinek stał się miejscem stacjonowania oddziałów generała Hansa Georga von Arnima, zmierzających do Polski na pomoc królowi Zygmuntowi III Wazie. Korpus ten urządził sobie w mieście również plac ćwiczeń (Musteringplatz). Kwaterunek 3-tygodniowy przyczynił się do poważnych zniszczeń majątku miejskiego i mieszczańskiego (rekwizycje, rabunki), a także wyludnienia się Szczecinka i okolicznych wsi, które cierpiały równie mocno wskutek pobytu oddziałów von Arnima²⁸.

²³ T. Rudel, *Die Lage Pommerns...*, s. 91-133; H. Lesiński, *Pomorze Zachodnie w latach...*, s. 186-191.

²⁴ Koszt 3 dni stacjonowania wojska cesarskiego w Szczecinku opiewał na 159 fl. i 106 szefli owsa. AP Szczecin, AKS, sygn. II/1945, s. 439-443; sygn. II/2047, s. 177-178.

²⁵ Tamże, sygn. II/2046, s. 177-178.

²⁶ Tamże, s. 180-182.

²⁷ Tamże, s. 178-180; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 198.

²⁸ M. Zeiller, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae [...]*, Frankfurt a.M. 1652 (faksymilia XIX w.), s. 107; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 198.

W ciągu dwóch lat cesarskie wojska wyciągnęły z miasta w formie kontrybucji, kwaterunków i dostaw (serwis: żywność, opał, odzież itd.) łącznie 11 570 tal. Ponadto mieszczanie tracili dobytek poprzez kradzieże czy bezprawne rekwizycje. Łupem żołnierzy padało bydło, żywność, odzież, kosztowności i inne ruchomości. Według obliczeń burmistrzów i rady miejskiej Szczecinek miał do końca 1629 r. zapłacić kontrybucję i dostarczyć deputaty oraz kwatery dla armii o wartości 20 189 talarów²⁹. Z kolei w 1630 r. został obciążony dodatkowymi 4000 tal. na rzecz cesarskich wojsk³⁰. Prócz rabunków żołnierze dopuszczali się gwałtów, rękoczynów wobec mieszczan i okolicznej ludności, które często kończyły się śmiercią pokrzywdzonych³¹.

W okresie cesarskich kwaterunków wielkość zasiedlonych włók obrachunkowych (małych włók) bardzo się zmniejszyła. Według stanu z 1627 r. było ich w mieście 595, ale aż 75 pustych. W 1628 r. odnotowano już 200 pustych włók obrachunkowych. Według nowych obliczeń katastru podatkowego na terenie miasta było jedynie 86 dziedzictw i 5 bud zdolnych ponosić powinności podatkowe w pełnym zakresie³². W 1630 r. szczecineccy mieszczanie płacili jedynie podatki od nieruchomości przeliczonych na 90 dużych włók, czyli 360 małych włók³³. W 1623 r., uważanym za kryzysowy ze względu na nieurodzaj, jeden szefem zboża kosztował 1 tal. 1 gr., gdy w 1630 r. cena wzrosła aż do 2 tal. Miasto stopniowo się pauperyzowało i wyludniało. Część mieszkańców uciekała do większych ośrodków albo przechodziła za granicę do Polski. Ponadto pogarszające się warunki materialne oraz głód zwiększały zachorowalność i umieralność wśród ludności Szczecinka. Stanowiło to bardzo dobre podłoże dla wybuchu epidemii chorób. Ta ostatnia zaatakowała miasto latem 1630 r., trwała od czerwca do końca września i tylko w Szczecinku miała pochłonąć 500 istnień ludzkich. Księżna wdowa wraz z otoczeniem schroniła się przed epidemią do zameczku domeny w Boblicach³⁴.

Wojna nie ominęła również miejscowych dóbr książęcych, w tym samego zamku będącego siedzibą wdową księżną Jadwigę Brunszwickiej. Żołnierze z majątku książęcego wybierali przede wszystkim żywność, w tym zwierzęta hodowlane (owce, bydło, trzodę chlewną, drób, szczególnie gęsi) w folwarkach. Według spisu z 1623 r. w owczarni w Streitzher było 570 owiec. Natomiast inwentaryzacja z 1650 r. wykazała, iż to gospodarstwo nie miało inwentarza. Z kolei w Żółtnicy liczba owiec spadła z 1217 do 790. Według kontroli domeny z 1650 r. pogłowie zwierząt gospo-

²⁹ AP Szczecin, AKS, sygn. II/1945, s. 439-443; sygn. II/2046, s. 183. Ponadto zaopatrzenie warte 6416 tal. przekazano wojskom cesarskim na potrzeby oblężenia Stralsundu. K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 198.

³⁰ AP Szczecin, AKS, sygn. II/2046, s. 187-197.

³¹ H. Lesiński, *Pomorze Zachodnie w latach...*, s. 189.

³² AP Szczecin, AKS, sygn. II/1945, s. 443.

³³ Tamże, sygn. II/2049, s. 191.

³⁴ Zaraza nawiedziła również okoliczne wsie, m.in. Gwdę, Parsęcko, Spore. To ostatnie według kronik miało zostać w całości wyludnione przez zarazę. Księżna Jadwiga początkowo zamieszkała w dobrach Petera Somnitza w Grabczynie, a następnie przeniosła się z dworem do Bobolic. Tamże, sygn. I/2443, k. 62-65, 100-102; F. Wokenius, *Beytrage zur Pommerschen...*, s. 119; E. Wille, *Neue Bausteine...*, s. 185; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 156.

darskich, mimo licznych starań jego odbudowy w latach 40. XVII w., zmniejszyło się w porównaniu ze spisem z 1623 r. o 3000 owiec, 300 świń, 100 wołów oraz 44 pasieki³⁵. Z kolei areal ziemi uprawnej opodatkowanej w okresie 1630-1642 wynosił 240 małych włók, czyli kontrybucyjnych 60 dużych włók. Ale w kolejnych latach 1643-1645 było to już 160 małych włók, czyli 40 dużych włók³⁶.

Wejście na Pomorze wojsk szwedzkich nieznacznie poprawiło sytuację Szczecinka, podobnie jak innych miast oraz wsi księstwa. Król Gustaw II Adolf występował bowiem w roli obrońcy wiary ewangelickiej i wyzwoliciela spod ucisku wojsk cesarskich, a zawarty z Bogusławem XIV układ sojuszniczy stał się podstawą do protektoratu szwedzkiego nad księstwem pomorskim. Opieka ta miała kosztować państwo pomorskie 200 tys. tal. na utrzymanie armii „Lwa Północy”, a także udział w budowie fortyfikacji strategicznych miast na Pomorzu. Po wyparciu wojsk cesarskich w miastach rozlokowano oddziały armii szwedzkiej. Miały one strzec kraju po wyruszeniu głównych sił króla Gustawa II Adolfa do Brandenburgii i dalej na zachód³⁷.

Podstawą do stacjonowania wojsk szwedzkich w miastach pomorskich był Ordynek Kwaterunkowy (Quartier Ordnung) z 30 sierpnia 1630 r. Gwarantował on, iż kwaterujące oddziały będą poddane dyscyplinie, nie będzie rabunków i gwałtów. Wszelkie występki żołnierzy miały być surowo karane³⁸. Miasta prócz kwater i serwisu (wyżywienie, obrok dla koni) musiały też zapewniać żołąd, który był wypłacany z kontrybucji. Oficer otrzymywał zwykle 3-4 tal., podoficerowie 1-2 tal., a żołnierze około 1 talarów³⁹.

Oddziały szwedzkie dotarły do Szczecinka już w październiku 1630 r. Mimo niedawnej zarazy został on wyznaczony na miejsce kwaterunku wojsk. W liście królewskim z 13 października do Rady Miejskiej w Szczecinku polecono przygotować miasto na przyjęcie na kwatery 6 kompanii kirasjerów na 6 tygodni. Każdy z żołnierzy miał otrzymywać oprócz wyżywienia i noclegu również po 2 tal. miesięcznie, a na każdego wierzchowca mieszczanie mieli dostarczać po 1/3 szefla owsa i średni wóz siana. Dowódcą garnizonu Gustaw II Adolf wyznaczył płk. von der Goltza. Miał on rozstrzygać wszelkie spory między wojskiem a mieszczanami⁴⁰.

³⁵ Geheimes Staatsarchiv PK Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), I. HA Rep. 30, nr 337 (ilustracja domeny z 1680).

³⁶ AP Szczecin, AKS, sygn. II/2049, s. 185-186.

³⁷ M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern...*, s. 122-127; B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach...*, s. 998-1000; H. Lesiński, *Pomorze Zachodnie w latach...*, s. 195; H. Langer, *Die Entwicklung der Pommernfrage...*, s. 66-68.

³⁸ AP Szczecin, AKS, sygn. I/1547, s. 1-4; M. Bär, *Die Politik Pommerns...*, s. 77-88; M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern...*, s. 125-126; H. Langer, *Die Anfänge des Garnisonswesens...*, s. 406.

³⁹ Każdy koń miesięcznie miał otrzymać 2,5 szefla owsa, 4 wiązki słomy, a także jeden średni wóz siana. Z kolei każdy żołnierz miał prawo do 0,5 beczki chleba albo 0,25 beczki mąki oraz do 0,5 beczki piwa jasnego, 20 funtów mięsa lub ryb, 1/16 beczki grochu, 2 funtów masła lub smalcu. Zamiennikiem deputatu był dodatkowy żołąd w wysokości 2 tal. AP Szczecin, AKS, sygn. II/1988, s. 220-224.

⁴⁰ Tamże, sygn. II/1945, s. 9-10.

Komisarzem kontrybucyjnym i kwaterunkowym dla dystryktu szczecińskiego został Jürgen Glasenapp. Miał on czuwać nad prawidłowym (sprawiedliwym) podziałem podatku między płacących go poddanych książęcych, czyli mieszczan Szczecinka, a także chłopów z domeny i dóbr szlacheckich⁴¹. Podstawą wymiaru kontrybucji dla wojsk szwedzkich w tym mieście było 90 włók dużych jako przelicznik nieruchomości posiadanych przez mieszczan⁴².

Od początku kwaterunku Szwedów w Szczecinku występowały ostre spory między mieszczanami i szlachtą o udział w repartycji kontrybucji, a także z żołnierzami szwedzkimi o kwatery. Sporom tym zaradzić próbowała księżna Jadwiga. Starła się w listach do Bogusława XIV zmienić wielkość obciążeń finansowych nałożonych na miasto oraz zmniejszyć wielkość kwaterunków w Szczecinku (liczbę żołnierzy na kwaterach). Efektem tych interwencji były nowe uzgodnienia o kontrybucji i kwaterunkach. Według decyzji z 3 stycznia 1631 r. od każdej włóki chłopci płacić mieli po 1 tal. i 1 szeflu owsa, a z każdego dwóch łąnów dostarczać po 1 wozie siana. Zagrodnicy, komornicy, rzemieślnicy płacić mieli po 9 gr. kontrybucji, karczmarze po 2 tal., a młynarze po 1 tal. Z kolei w Szczecinku wyznaczono podział podatku i danin w naturze według nieruchomości. Od każdego dziedzictwa jego właściciel musiał uiścić 4 tal. gotówką, a także 4 szefle owsa, 2 fury siana i 8 snopków słomy⁴³.

Mimo tych ustaleń sytuacja nie zmieniła się ani w Szczecinku, ani w okolicy. Wojska szwedzkie, choć składano im daniny, a także przekazywano gotówkę na żołd, czyniły bezprawne rekwizycje, gwałty oraz zajęcia wyłączonych spod kwaterunku domostw burmistrzów i członków rady. Sytuacja ta trwała przez kolejne miesiące, mimo iż monarcha szwedzki skierował do mieszczan kolejne pismo (20 marca 1631 r.), wzywając ich do wypełniania postanowień układów pomorsko-szwedzkich, jednocześnie zapewniając ich o wzmocnieniu dyscypliny w oddziałach stacjonujących w mieście i karaniu wszelkich gwałtów, podpaleń czy kradzieży z najwyższą surowością przez sąd wojenny⁴⁴.

W tym czasie w Szczecinku stacjonował regiment płk. Nicolaia de Corvilliego. W sierpniu 1631 r. kwatermistrz tegoż pułku Tommiges von Hilsen wyznaczył kontrybucję na kwaterunki. Została ona podzielona jak zwykle między 4 kwartały miejskie: Białogardzki, Pruski, Zamkowy i Chyże, a w ich ramach według zamożności mieszczan. Największy kontyngent dostarczył kwartał Pruski, nie tylko pod względem sztuk bydła (109), ale również jego nominalnej wartości (971 tal.) (tabela 1). Mieszczanie z tej dzielnicy Szczecinka zmuszeni zostali do oddania na rzecz wojska znacznej liczby wołów, których wartość wahała się od 10 do 15 tal. za sztukę, gdy krowę wyceniono na 7 do 14 talarów⁴⁵.

⁴¹ Tamże, sygn. I/1547, s. 17.

⁴² Tamże, sygn. II/1988, s. 541.

⁴³ Tamże, sygn. II/1945, s. 7-8, 23-25.

⁴⁴ Tamże, s. 32-173.

⁴⁵ Tamże, s. 184-191.

Tabela 1

Wielkość dostawy zwierząt rzeźnych dla wojska szwedzkiego w Szczecinku
w 1631 r. i wartość dostarczonego mięsa

Lp.	Kwartał miejski	Liczba zwierząt hodowlanych w sztukach	Wycena zwierząt hodowlanych w talarach
1	Białogardzki	60	474
2	Pruski	109	971
3	Zamkowa	89	493
4	Chyże	57	490
Suma		315	2428

Źródło: AP Szczecin, AKS II/1945, s. 184-191

Po odejściu regimentu płk. de Corvillego szlachta dystryktu szczecineckiego stwierdziła, iż poniosła ona koszta kwaterunku w wysokości 1500 tal. Z kolei szczecinecka rada miejska orzekła, iż miasto nie będzie zdolne przez co najmniej rok do ponoszenia jakichkolwiek danin i kwaterunków, ponieważ zostało one zrujnowane gospodarczo i finansowo. Ponadto mieszczenie skarżyli się, że okoliczna szlachta uchyla się od wielu należności na stacjonujące wojska. Miasto musiało m.in. zapewniać opał dla kwater pułkowników i oficerów, choć mieli to uczynić miejscowi właściciele ziemscy. Oprócz tego według skarg Szczecinka szlachta nie poczuwała się do patriotycznego wspólnego ponoszenia kosztów kwaterunków obcych wojsk; godziła się co najwyżej na 3 tal. od włóki, gdy miasto było znacznie mocniej obciążone pobieranymi należnościami i powinnościami wobec stacjonujących wojsk.

Jeszcze w 1631 r. na kwatery w Szczecinku zatrzymał się kpt. Jacob Boltchen i jego oddział, a mieszczenie musieli na jego utrzymanie wyasygnować kolejne 300 tal. Następnie przybyły dwie kompanie rajtarów z regimentu płk. von der Goltza, co kosztowało miasto nawet 3000 tal., oraz kompania piechoty (70 żołnierzy) z oficerami, która otrzymała 100 talarów⁴⁶.

Kolejny nakaz wpłacenia kontrybucji mieszczenie Szczecinka i okoliczna szlachta otrzymali w końcu 1631 r. W dniu 12 grudnia w tej sprawie zebrała się rada miejska, a także miejscowe rycerstwo w obecności komisarzy książęcych Henninga Lankowena, Martina Monteya (?) i Simona Woikena, aby ustalić repartycję kontrybucji nałożonej na dystrykt szczecinecki. Postanowiono, iż podstawą wymiaru kontrybucji będą matrykuły z 1581 i 1627 r., mimo iż władze miejskie ze względu na zubożenie mieszczań i wielość pustek oponowały przeciwko temu bardzo mocno⁴⁷.

⁴⁶ Tamże, s. 421-438; sygn. II/2049, s. 192.

⁴⁷ Tamże, sygn. II/1945, s. 352-357.

Potwierdziło to również kolejne spotkanie 22 grudnia, choć w sprawozdaniu burmistrza Szczecinka i rady miejskiej z 7 stycznia 1632 r. stwierdzano, iż w mieście było 595 włók obrachunkowych, ale z tego aż 100 małych włók jałowych z powodu zniszczenia zabudowań na parcelach. Zaznaczono też, iż w przeszłości od każdego domu pobierano podymne w wysokości 3-4 fl., ale obecnie każdą nieruchomość przelicza się na jedną włókę dużą. Według rady miejskiej w 1634 r. w Szczecinku było tylko 90 włók podatkowych. W 1636 r. miasto ponosiło daniny rozłożone na 74 włóki duże⁴⁸.

Już w lipcu 1632 r. mieszczanie niezadowoleni z podziału kontrybucji wnieśli do księcia Bogusława XIV skargę na radę miejską i burmistrza Szczecinka. Władze chcąc wywiązać się z narzuconego obowiązku, nakazały mieszkańcom zapłacić wspomniany podatek od wartości posiadanego majątku. Taki sposób zapłaty kontrybucji rada uznała za sprawiedliwy, a przede wszystkim za skuteczny w ściągnięciu jej należności. Sprawa ciągnęła się miesiącami. W spór zaangażowano nawet księżnę Jadwigę, która w liście do szwagra 6 sierpnia 1636 r. stanęła w obronie mieszczan, stwierdzając, iż ponoszą oni wielką ofiarę i obarczeni są wieloma klęskami, szkodami, tumultami⁴⁹. Ci ostatni ustanowili specjalnych pełnomocników do reprezentowania ich interesów. Zostali nimi starsi miejscy (Aelter Leute). Jednak ze względu na śmierć księcia sprawa nie została zakończona pomyślnie dla mieszczan⁵⁰.

Księżna Jadwiga od początku wojny i pobytu obcych wojsk w Szczecinku starała się bronić miasto i jego mieszkańców oraz okoliczną ludność przed bezprawiem żołnierzy, nadmiernymi obciążeniami podatkowymi i daninami w naturze. Pisała listy do szwagra, księcia Bogusława XIV, pertraktowała z dowódcami wojsk kwaterujących w Szczecinku, ale też udzielała pomocy miejscowej ludności, zwłaszcza najuboższej, wspomagała pracę szpitala itd.

W 1634 r. miasto zostało dodatkowo obciążone podatkiem na potrzeby budowy twierdzy na Pomorzu, przede wszystkim w Szczecinie, ale również w Kołobrzegu czy Stargardzie. Te dodatkowe obciążenia jeszcze mocniej pogłębiły pauperyzację mieszkańców Szczecinka, gdyż w przeciwieństwie do kontrybucji zbieranej na rzecz miejscowych kwaterunków nowy podatek w całości był odprowadzany poza region⁵¹. Pozostałe należności płacone na rzecz wojska szwedzkiego pozostawały w poważnej części w regionie, również w Szczecinku, gdyż żołnierze płacili mieszkańcom za dodatkowe usługi, wyżywienie itd.

W drugiej połowie lat 30. XVII w. sytuacja społeczno-gospodarcza tego miasta nie poprawiła się. Najpoważniejszą tragedią była kolejna zaraza w 1636 r., która bardzo mocno zaważyła na demograficznym stanie Szczecinka. Według kronikarzy

⁴⁸ Tamże, s. 421-438, 654-670; sygn. II/2049, s. 191; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 200-202.

⁴⁹ AP Szczecin, AKS, sygn. II/2046, s. 28-90.

⁵⁰ Tamże, s. 9-114.

⁵¹ Tamże, sygn. II/2047, s. 2-4; sygn. II/1945, s. 654-670; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 202.

miała ona pochłonąć 750 istnień ludzkich, czyli nawet połowę jego mieszkańców. Odbić miało się to też na liczbie zamieszkałych nieruchomości. Stanowiły one wówczas ¼ wszystkich domów w Szczecinku⁵².

Ponadto od 1634 r. Szwedzi pozostawali w defensywie w walce z wojskami cesarskimi. Efektem tego był najazd armii Ferdynanda II, a także sprzymierzonych z nim wojsk brandenburskich na Pomorze w latach 1635-1638. W czerwcu 1637 r. cesarskie oddziały na krótko zajęły Szczecinek, splądrował go i nałożyły kontrybucje 700 talarów⁵³. Odzyskanie inicjatywy przez Szwecję i usunięcie wojsk armii cesarskiej z Pomorza nie poprawiły sytuacji. Kryzys, ruinę miasta, jak i całego księstwa pogłębiły jeszcze dodatkowo surowe zimy, szczególnie lat 1638-1639⁵⁴.

W wrześniu 1642 r. do Szczecinka wtargnęli maruderzy, banda pomorskich i polskich dezertersów, którzy go splądrowali. Jedynie zamek i jego mieszkańcy uniknęli gwałtów czynionych przez złoczyńców⁵⁵.

Następne niebezpieczeństwo nad miastem zawisło wiosną 1643 r. wraz kolejną ofensywą wojsk cesarskich. Wówczas to Pomorze najechał korpus gen. Joachima Ernsta von Krockowa (10 regimentów). Jednak po kilku tygodniach został on zmuszony do opuszczenia księstwa i wycofania się do Brandenburgii i Wielkopolski. Jeden z oddziałów (Chorwaci) gen. von Krockowa zajął Szczecinek, grabiąc go. Tym razem agresorzy nie oszczędzili zamku księżnej Jadwigi, która musiała uciekać wraz ze swym dworem do Polski. Miasto zostało uwolnione od armii cesarskiej w połowie października po bitwie, w której szwedzka jazda (900 koni) pokonała jeden z oddziałów gen. von Krockowa (300 żołnierzy)⁵⁶.

Wspomniana siedziba księżnej wdowy Jadwigi Brunszwickiej – zamek szczeciński – była narażona na bezprawie ze strony stacjonujących w Szczecinku żołnierzy cesarskich, a następnie szwedzkich od 1627 r. Choć księżna dbała o swą rezydencję i jeszcze w okresie 1626-1629 prowadzono w niej inwestycje, to kolejne lata były mniej łaskawe. Szczególnie w 1643 r. zamek mocno ucierpiał, uszkodzone zostały jego zabudowania, w tym skrzydło Ulryka. W trakcie inwentaryzacji majątku w 1650 r. stwierdzono, iż w wielkiej sali jadalnej zamku brakowało wielkiego kotła, wielu mebli, a także nakryć na stoły, gobelinów i innych elementów kosztownego wyposażenia⁵⁷.

⁵² F. Wokenius, *Beytrage zur Pommerschen...*, s. 119; Z. Boras, *Ziemia szczecinecka pod panowaniem...*, s. 92-93; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 156.

⁵³ B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach...*, s. 1002-1003; E. Wille, *Neue Bausteine...*, s. 186-187; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 156.

⁵⁴ H. Lesiński, *Pomorze Zachodnie w latach...*, s. 200-204.

⁵⁵ AP Szczecin, AKS, sygn. II/2049, s. 192; F. Wokenius, *Beytrage zur Pommerschen...*, s. 119, 184; M. Zeiller, *Topographia Electoratus...*, s. 107; E. Wille, *Neue Bausteine...*, s. 187. Ten ostatni autor napisał, iż do ataku maruderów na Szczecinek doszło 24 sierpnia 1642 r.

⁵⁶ H. Klaje, *Der Einfall des Kais. General-Wachtmeisters Joachim Ernst von Krockow in Hinterpommern vom Jahre 1643*, Greifswald 1901, passim; E. Wille, *Neue Bausteine...*, s. 188-189; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 206-207; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 156-157.

⁵⁷ GStA PK, I. HA Rep. 30, nr 337 (ilustracja domeny z 1680); E. Wille, *Neue Bausteine...*, s. 30-34, 186; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 142, 156-157.

Najazd wojsk cesarskich w 1643 r. był ostatnim wielkim wydarzeniem militarnym na Pomorzu w trakcie wojny trzydziestoletniej. Władze szwedzkie już od początku lat 40. XVII w. starały się o zagospodarowanie kraju uważanego przez królową Krystynę i jej otoczenie za zdobycz, która pozostanie już we władaniu monarchów ze Sztokholmu i będzie kolejną prowincją państwa Wazów, częścią ich *Dominum Maris Baltici*. W 1641 r. Szwedzi utworzyli ponownie cywilną administrację dla księstwa. Jej organizację wzorowali na przepisach Konstytucji o ustroju Pomorza z 1634 r. Starali się też odbudować podstawy gospodarcze księstwa i odzyskać polityczną przychylność stanów pomorskich⁵⁸. Dotyczyło to również Szczecinka i okolicy. W domenie książęcej w latach 40. starano się zasiedlać wyludnione wioski i zagrody, odbudowywać zabudowania gospodarcze i mieszkalne. Jednak ze względu na brak osadników, a także niedostatek środków finansowych potrzebnych na odbudowę gospodarstw rolnych działania te postępowaly bardzo wolno. Ponadto wpływ na odbudowę gospodarczą kraju, też Szczecinka, miały decyzje podatkowe władz szwedzkich, które pomimo próśb o redukcję wielkości kontrybucji nie chciały się na to zgodzić, nawet za wstawiennictwem księżnej wdowy⁵⁹.

Obok wydarzeń związanych z wojną, przemarszami i kwaterunkami wojsk w Szczecinku toczyło się również normalne życie społeczne i gospodarcze. Odbywały się cotygodniowe targi i zgodnie z przywilejem Filipa II trzy jarmarki kramarskie poprzedzane dniem handlu końmi i bydłem⁶⁰. W 1636 r., co już zostało wcześniej wspomniane, Bogusław XIV potwierdził browarnikom ich monopol piwny, zakazując ponownie produkcji piwa we wsiach w obrębie 2 mil od Szczecinka⁶¹. Piekarze otrzymali przywilej na monopol handlu pieczywem w mieście w 1633 roku⁶².

Jedynym z najważniejszych wydarzeń w Szczecinku lat wojny oprócz epidemii, głodu, czy rabunków żołnierskich było utworzenie przez księżną Jadwigę Gimnazjum w 1640 r. Uroczystego otwarcia zakładu dokonała osobiście księżna w dniu 8 października⁶³. Według zamierzeń fundatorki stanowił on szkołę wyższą, pośrednią między uniwersytetem a łacińską szkołą miejską. W placówce były dwie klasy: niższa, którą prowadził konrektor, a uczniowie uczyli się podstaw gramatyki, oraz wyższa, prowadzona przez rektora uczącego retoryki. Pierwszy zachowany plan na-

⁵⁸ M. Bär, *Die Politik Pommerns...*, s. 144-154; B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach...*, s. 1009-1010; H. Langer, *Die Entwicklung der Pommernfrage...*, s. 68-73.

⁵⁹ List Joan Oxenstierna do księżnej Jadwigi z 23 lutego 1643 r. AP Szczecin, AKS, sygn. II/2049, s. 185-188.

⁶⁰ J.A. Wilken, *Chronik der Stadt...*, s. 59; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 136-137.

⁶¹ AP Szczecin, Rękopisy i Spuścizny, sygn. 1375, s. 24; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 121.

⁶² R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 123.

⁶³ GStA PK, I. HA Rep. 30, nr 340, s. 1-2. Dzieje szkoły w Szczecinku opisali m.in. Adolf Giesebrecht (*Geschichte des Fürstlich-Hedwigischen Gymnasiums zu Neustettin während der zwei ersten Jahrhunderte seines Bestehens*, Cöslin 1840), następnie Theodor Beyer (*Geschichte des Königlichen Gymnasium zu Neustettin während der Jahre 1640-1890*, Neustettin 1890), a także J. Kowalczyk (*Historia Gimnazjum księżnej Jadwigi w Szczecinku (1640-1945)*), „Szczecinieckie Zapiski Historyczne“ 1991, nr 2, s. 31-105).

uczania pochodzi dopiero z 1705 r. Młodzież miała w ciągu tygodnia po 2 godziny teologii, greki, 19 łaciny, po jednej historii, logiki, poezji, a także lektury Cyserona. Poza tym codziennie każdy uczeń musiał obowiązkowo spędzić 2 godziny na tzw. cichej nauce. Lekcje trwały od godziny 7 do 10 i od 13 do 15⁶⁴. Szkołą kierował rektor. Pierwszym kierownikiem był Chrystian Nasse, który sprawował swój urząd aż do 1670 roku⁶⁵. Ponadto w szkole zajęcia prowadził konrektor, dalej adiunkt szkolny, czyli nauczyciel dawnej szkoły miejskiej, a także szczecinecki kantor oraz kościelny z kościoła św. Mikołaja⁶⁶.

Nadzór nad szkołą sprawować miało kuratorium, jednak aż do początku XVIII w. nie zawiązało się ono. W tej sytuacji władzę zwierzchnią w imieniu fundatorki oraz wykonawców jej ostatniej woli (stanów pomorskich) sprawował sędzia zamkowy. Konkurował z nim miejscowy prepozyt, który w imieniu Konsystorza Ewangelickiego nadzorował nauczycieli i wychowanie uczniów⁶⁷.

Księżna Jadwiga uposażyła szkołę w dobra ziemskie i legaty. Zapisane zostało to w trzech kolejnych testamentach księżnej wdowy. W pierwszym z 4 października 1645 r. i drugim z 10 czerwca 1647 r. zapisała ona kapitał 2900 guldenów dla rektora i 2300 guldenów dla konrektora, z których to mieli otrzymywać rocznie pensje odpowiednio po 177 i 141 guldenów. Z kolei w testamencie z 8 maja 1650 r. księżna uczyniła zapis kapitału na majątku domeny szczecineckiej na rzecz szkoły, jej nauczycieli i uczniów w wysokości 14 tys. guldenów⁶⁸.

Przyszłość Szczecinka, podobnie jak całego Pomorza, stała się jednym z punktów obrad rozmów pokojowych w Osnabrück i Münster, które miały zakończyć wojnę trzydziestoletnią. Szwedzi, odwołując się do układu z 1630 r. o sojuszu i opiece nad księstwem, starali się utrzymać Pomorze w swoim władaniu pomimo zgłaszanych uzasadnionych roszczeń prawowitego spadkobiercy Gryfitów, elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma. Ostatecznie w artykule X traktatu pokojowego w Osnabrück z 1648 r. podzielono księstwo pomorskie między Szwecję i Brandenburgię. Wschodnia część kraju, tzw. Pomorze Tylne (Hinterpommern) wraz ze Szczecinkiem, przypadła władcy brandenburskiemu. Mimo podpisania traktatu politycy szwedzcy zwlekali z oddaniem Pomorza Tylnego nowemu władcy, licząc na zmianę postanowień kończących wojnę. Dopiero naciski cesarskie i sytuacja polityczna zmusiły ich do wydania części wschodniej Pomorza. Granicę ustalono w szczecińskim recesie granicznym 4 maja 1653 r. i już w czerwcu przystąpiono do

⁶⁴ A. Giesebrecht, *Geschichte des Fürstlich-Hedwigischen...*, s. 14-15, 28-29; K. Tümpel, *Neustettin in 6 Jahrhunderten...*, s. 189.

⁶⁵ Ch. Nasse był przed 1640 r. konrektorem w Gimnazjum Groeninga w Stargardzie. GStA PK, HA I Rep. 30, nr 340 (tom I wiązki, k. 1-2); A. Giesebrecht, *Geschichte des Fürstlich-Hedwigischen...*, s. 13-14; M. Wehrmann, *Stargard i.Pom. und sein Bürgermeister Peter Groening*, „Baltische Studien. Neue Folgen“ 1931, Bd. 33, H. 2, s. 83.

⁶⁶ A. Giesebrecht, *Geschichte des Fürstlich-Hedwigischen...*, s. 8.

⁶⁷ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6118, passim; A. Giesebrecht, *Geschichte der Fürstlich-Hedwigischen...*, s. 12; T. Beyer, *Geschichte des Königlischen...*, s. 9.

⁶⁸ GStA PK, I. HA Rep. 30, nr 340, s. 5-6; J.A. Wilken, *Chronik der Stadt...*, s. 121; T. Beyer, *Geschichte des Königlischen...*, s. 10-17; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 152.

przekazywania kraju nowemu władcy. Mieszkańcy Szczecinka stali się bezpośrednimi świadkami tego wydarzenia 2 lipca, kiedy do miasta weszły wojska elektorskie⁶⁹.

Okoliczność tę można uznać za ostateczne zakończenie na Pomorzu i w Szczecinku wojny trzydziestoletniej i utratę suwerenności po wymarciu dynastii Gryfitów. Ale dla tego miasta symbolicznym wydarzeniem kończącym panowanie pomorskiej dynastii była też śmierć księżnej wdowy Jadwigi Brunszwickiej 5 lipca 1650 r. Zapisała się ona w dziejach Szczecinka jako fundatorka gimnazjum, ale także, a może przede wszystkim, realizatorka wielu dobroczynnych akcji i działań zmierzających do poprawy życia nie tylko najuboższych mieszkańców. Była zaangażowana w obronę miasta zarówno przed nadmiernymi obciążeniami podatkowymi i kwaterunkami, ale również bezprawiem ze strony władz, żołnierzy i band dezerterskich⁷⁰.

Wojna trzydziestoletnia stanowiła dla mieszkańców Szczecinka bardzo bolesne doświadczenie. Miasto nie zostało zniszczone bezpośrednio przez działania wojenne. Jednak kwatunki, kontrybucje, rabunki, choroby i epidemie spowodowały, że populacja mieszkańców znacznie się zmniejszyła, nawet o 50%⁷¹. Ponadto stan gospodarki miejskiej przedstawiał się bardzo źle. Szczecinek nie stanowił żadnego poważnego centrum rzemiosła, nie tylko w skali całego księstwa, ale również najbliższego regionu⁷².

⁶⁹ *Der Zehnte Artikel des Osnabrueggischen Friedens. Geschlossen im Jahr 1648*, Sammlung gemeiner und besonderer Pommerscher und Rügischer Landesurkunden, Gesetze, Privilegien, Verträge, Constitutionen und Ordnungen, hrsg von J.C. Dähnert, v. Klinckowström, Stralsund 1765-1769, 1782-1802, Bd. 1, nr 13; s. 88-95, nr 14, s. 95-156. Problem podziału Pomorza między Brandenburgię i Szwecję przedstawili: Z. Szultka, *Pomorze Zachodnie w okresie rywalizacji szwedzko-brandenburskiej o Szczecin i ujście Odry*, [w:] HP, II/3, s. 234-236; B. Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach...*, s. 1011-1012; H. Langer, *Die Entwicklung der Pommernfrage...*, s. 71-83; w starszych monografiach pomorskich: M. Bär, *Die Politik Pommerns...*, s. 154-166; M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern...*, s. 164-168. Zob. również P. Gut, *W monarchii brandenbursko-pruskiej (1653-1806)*, [w:] *Dzieje Szczecinka...*, s. 159.

⁷⁰ GStA PK, I. HA Rep. 30, nr 337 (lustracja domeny z 1680).

⁷¹ Badania naukowe ostatnich dziesięcioleci dotyczące skutków wojny trzydziestoletniej zweryfikowały zawyżane dane dotyczące strat demograficznych. Według nowych szacunków Szczecinek nie wyludnił się całkowicie, co sugerowałyby informacje o dwóch największych zarazach z 1630 i 1636 r., a także te ogólne dotyczące uciezki mieszczan przed wojną do spokojnej Polski i in. Przyjąć można, iż ludność miasta i okolicy zmniejszyła się o ok. 40-50%. R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 157; P. Gut, *W monarchii brandenbursko-pruskiej...*, s. 203.

⁷² Według spisu z 1664 r. w Szczecinku aż 37,1% bud i piwnic było niezamieszkałych, a 50% parcel (145 działek) w mieście stanowiły pustki. AP Szczecin, AKS, sygn. I/4909, s. 6-26; Z. Szultka, *Rozwój demograficzny...*, s. 39; H. Lesiński, *Kryzys gospodarczy i społeczny...*, s. 152; R. Gaziński, *W nowożytnym państwie Gryfitów...*, s. 157; P. Gut, *W monarchii brandenbursko-pruskiej...*, s. 200.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Archiwum Książąt Wołoskich, sygn. 660-661

Archiwum Książąt Szczecińskich, sygn. I/1506, I/1547, I/2428, I/2443, I/4909, II/535-537, II/559, II/1945, II/1988, II/2046-2047, II/2049

Rękopisy i spuścizny, sygn. 1375

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem

I. HA Rep. 30, nr 337, 340

Źródła drukowane

Sammlung gemeiner und besonderer Pommerscher und Rügischer Landesurkunden, Gesetze, Privilegien, Verträge, Constitutionen und Ordnungen, hrsg. von J.C. Dähnert, v. Klinckowström, Stralsund 1765-1769, 1782-1802, Bd. 1

Literatura

Bär M., *Die Politik Pommerns während dreissigjährigen Krieges*, Leipzig 1896

Beyer Th., *Geschichte des Königlichen Gymnasium zu Neustettin während der Jahre 1640-1890*, Neustettin 1890

Bielski M., Rezmer W., *Bitwy na Pomorzu 1109-1945*, Gdańsk 1993

Boras Z., *Księżęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996

Boras Z., *Ziemia szczecinecka pod panowaniem Gryfitów od początku XII do połowy XVII wieku*, [w:] *Dzieje ziemi szczecineckiej*, red. A. Czarnik, Poznań 1971

Boras Z., *Związki Śląska i Pomorza Zachodniego z Polską w XVI wieku*, Poznań 1981

Brzustowicz G.J., *Bitwa pod Granowem 1627. Studium historyczne z dziejów Nowej Marchii i Księstwa Zachodniopomorskiego w czasach wojny trzydziestoletniej*, Choszczno 2007

Gaziński R., *W nowożytnym państwie Gryfitów (1523-1653)*, [w:] *Dzieje Szczecinka*, t. 1 (do 1939 roku), red. R. Gaziński, Szczecin-Szczecinek-Pruszcz Gdański 2010

Giesebrecht A., *Geschichte des Fürstlich-Hedwigischen Gymnasiums zu Neustettin während der zwei ersten Jahrhunderte seines Bestehens*, Cöslin 1840

Gut P., *W monarchii brandenbursko-pruskiej (1653-1806)*, [w:] *Dzieje Szczecinka*, t. 1 (do 1939 roku), red. R. Gaziński, Szczecin-Szczecinek-Pruszcz Gdański 2010

Kłaje H., *Der Einfall des Kais. General-Wachtmeisters Joachim Ernst von Krockow in Hinterpommern vom Jahre 1643*, Greifswald 1901

Kowalczyk J., *Historia Gimnazjum księżnej Jadwigi w Szczecinku (1640-1945)*, „Szczecineckie Zapiski Historyczne“ 1991, nr 2

- Langer H., *Die Anfänge des Garnisonswesens in Pommern (1627-1650)*, [w:] *Gemeinsame Bekannte. Schweden und Deutschland in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von I. Asmus, H. Droste, J.E. Olesen, Münster 2003
- Langer H., *Die Entwicklung der Pommernfrage bis zum Friedensschluss in Münster und Osnabrück 1648*, [w:] *Der Westphälische Frieden von 1648 – Wende in der Geschichte des Ostseeraums. Für Prof. Dr. Dr.h.c. Herbert Ewe zum 80. Geburtstag*, hrsg. von H.-J. Hacker, H. Wernicke, Hamburg 2001
- Lesiński H., *Kryzys gospodarczy i społeczny w miastach oraz próby jego przezwyciężenia*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. 3, red. G. Labuda, Poznań 2003
- Lesiński H., *Pomorze Zachodnie w latach wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego. Cedynia 972-Siekierki 1945*, red. B. Miśkiewicz, Poznań 1972
- Lindmajer J., *Powiat szczecinecki w granicach państwa brandenbursko-pruskiego i niemieckiego (1637-1918)*, [w:] *Dzieje ziemi szczecineckiej*, red. A. Czarnik, Poznań 1971
- Matrikel und Verzeichnisse der Pommerschen Ritterschaften vom XIV bis in das XIX Jahrhundert*, hrsg. von R. Klempin, G. Kratz, Berlin 1863
- Rudel T., *Die Lage Pommerns von Beginn des dreissigjährigen Krieges bis zum Einrücken Gustaf Adolfs (1620-1630)*, „Baltische Studien” 1890, Bd. 40
- Szultka Z., *Pomorze Zachodnie w okresie rywalizacji szwedzko-brandenburskiej o Szczecin i ujście Odry*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. 3, red. G. Labuda, Poznań 2003
- Szultka Z., *Rozwój demograficzny w drugiej połowie XVII i początkach XVIII wieku*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. 3, red. G. Labuda, Poznań 2003
- Teodorczyk J., *Wyproważenie szwedzkie z Meklemburgii do Prus Królewskich wiosną 1627 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1960, t. 6, cz. 2
- Tümpel K., *Neustettin in 6 Jahrhunderten nach den archivalischen und anderen Quellen im Auftrage des Magistrats*, Neustettin 1910
- Tümpel K., *Neustettins Stadt-Flur-Grundbesitzer 1784*, „Heimatkalender für Stadt und Land Neustettin” 1935
- Wachowiak B., *Gospodarcze położenie chłopów w domenach Księstwa Szczecińskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Szczecin 1967
- Wachowiak B., *Pomorze Zachodnie w początkach czasów nowożytnych (1464-1648). Odrodzenie się i upadek państwa pomorskiego*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II, cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1976
- Wehrmann M., *Geschichte von Pommern*, Bd. 2, Gotha 1906
- Wehrmann M., *Stargard i Pom. und sein Bürgermeister Peter Groening*, „Baltische Studien. Neue Folgen“ 1931, Bd. 33, H. 2
- Wilken J.A., *Chronik der Stadt Neustettin*, Neustettin 1862
- Wille E., *Neue Bausteine zur Lokalgeschichte von Neustettin*, Neustettin 1909
- Wokenius F., *Beytrage zur Pommerschen Historie. Mehrentheils aus geschriebenen Urkunden und Jahr-Buecher zusammen getragen*, Leipzig 1732
- Zeiller M., *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae [...]*, Frankfurt a.M. 1652

Summary

**Szczecinek during the Thirty Years' War.
The quarters of the Imperial German and Swedish armies in town**

The Thirty Years' War was a severely traumatic experience for Pomerania. Although most of the towns and villages were not involved in the military actions, the marches and quarters of the Imperial German and Swedish troops, provisioning obligations, rapes and robberies committed by them contributed to the impoverishment of the population of the Duchy. It also caused an economic and demographic decline of the whole country (i.a. because of a few epidemics of infectious diseases). It also concerns Szczecinek, a town situated in the south-west of the Duchy of Pomerania near the border with Poland. Szczecinek provided quarters first for the Imperial troops and then for the Swedish army since December 1627. Only in the years 1627-1630, the cost of the quarters, provisions, robberies and requisitions was estimated at 25 thousand thalers. After the Thirty Years' War had ended, half of the town plots in Szczecinek were empty and the number of its inhabitants decreased by nearly 50% from 1550 to about 700-800 people. The town ceased to be an important economic centre.